

*Oláh Róbert*¹

ÉRTELMISÉGI ÉLETUTAK A SZATMÁRI
REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 19. SZÁZAD ELEJÉN

ABSTRACT

Intellectual Careers in the Reformed Church County (Diocese) of Szatmár at the Beginning of the 19th Century

This paper based on the autobiographies by 38 church intellectuals in the Reformed Church County of Szatmár in 1837–1838 explores the education and careers of intellectuals. The length of the autobiographies varies from a quarter-page sketch to a multi-page memoir-like description. We analyse the contemporaneous perception of the careers of teachers and pastors, their relation to each other and their interoperability. In the first half of the 1800s, teaching 2 or 3 years in a rural school was a natural part of the Hungarian Reformed college education. Often, the same person performed the job duties of a pastor and a teacher, thus, this 'dual burden' meant a significant difficulty. Finally, we highlight the elements in the autobiographies that reveal details about the lifestyle of Hungarian rural church intellectuals at the time.

Keywords: Szatmár Reformed Church County, Autobiographies by church intellectuals, Hungarian Reformed college education, Intellectual education, Intellectual careers

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárában őrzik a Szatmári Református Egyházmegye iratai között az 1837–1838-ban keletkezett „belhivatalnoki önéletírásokat” tartalmazó iratcsomót, amelyre Emődi András hívta fel a figyelmet.² Az önéletrajzokat alapul véve vizsgáljuk a szatmári egyházmegye területén a 19. század első felében élt egyházi értelmiségiek iskolázását és karrier-

1 *Oláh Róbert* (PhD), régi könyves könyvtáros, tudományos főmunkatárs, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, művelődéstörténet. olabr@silver.drk.hu

2 Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára (Nagyvárad) III.h./1. A Szatmári Református Egyházmegye iratai, II. rész, II. osztály, Belhivatalnoki önéletírások (B). A hányatta-

útját. Elemezzük a tanári és a lelkészi életpálya korabeli megítélését, egymáshoz való viszonyulását és átjárhatóságát. Végül kiemeljük a beszámolókból azokat az elemeket, amelyek a korabeli értelmiségi életmódról árulnak el részleteket.

AZ ÖNÉLETRAJZOK KELETKEZÉSE ÉS JELLEMZŐI

Ismerjük az önéletírások bekérésének okát. A gyülekezetek és az iskolák állapotára nagy gondot viselő György József esperes (1836–1848)³ körlevelének szövegét a Szatmárnémeti Református Egyházközség iratanyaga őrzi. Az 1837. évben bemutatott körlevelek között június 13-án keltezve az alábbiakat olvassuk:

„A’ Helyosztó-gyűlés Jegyzőkönyve’ meghiteltetése közben az akkori gyűlést megnyitott Esperesi beszéd elevenen állatván szemünk elébe a’ mult évben elhunyt Hivataloskodottaink’ árnyékjokat, hogy ez a’ néminemű háládatossági Jutalom buzdítólag folyhasson be az Előkre, meghatározatott: hogy a’ Levéltár’ számára egy nagy Jegyzőkönyv készítődjön, mellybe minden kebelünkbe szolgált érdemesek Eletrajzai /:Biographia:/ irattassnak be a’ késő maradék’ számára emlékoszlopúl. –

Felzöllíttatnak e’ végből mindenek, hogy a’ mit a Gyülekezetjeikben vagy másutt kebelünkben elhunyt jelesb elődjeikről, és Ekklesiáinkról jól érdemlettekről hitelesen kipuhatolhatnak, azt szorgalmatosan öszvegyűjtögetve, ‘s tisztába írva küldjék be, minél előbb hozzám. – Egyszersmind, hogy ne talán akármelyikünk’ véletlen halálával illy kölcsönzött adatokra ne légyen szükségünk, ki ‘s ki a Tisz-t[ele]ts Pap Urak ‘s Osk[olai] Tanítók közül a’ maga Életrajzát foliant formában írja le ‘s küldje be, hogy azokat egybe köttem az Archivumban őriztethessem.”⁴

A Tiszáninneri Református Egyházkerületben Őri Fülep Gábor püspök is bekérte a lelkészi önéletrajzokat 1807-ben. A felhívására érkezett közel kétszáz életrajzi forrást Ugrai János monográfiája hasznosította.⁵

A szatmári esperesség 64 anyaegyházában szolgáló 65 lelkipásztortól és 69 tanítótól⁶ mindössze 38 önéletrajz maradt fenn. A többi vagy nem készült el (az értelmiségiek kb. harmada az esperes határozott kérése ellenére nem küldte be)

tott sorsú szatmári egyházmegye levéltári anyagának azonosítása és rendezése folyamatban van. Az iratokról készült másolatokból dolgozhattunk.

- 3 KISS Kálmán: *A szatmári református egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878, 213–230.
- 4 Szatmárnémeti Református Egyházközség archívuma. *Felsőbbhatósági körlevelek 1835–1874*, 39. (Fotómásolat a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárából a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában)
- 5 UGRAI János (sajtó alá rend., szerk.): „*Kis világnak világos kis tüköre*”: *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, 2), 7.
- 6 Az 1843. évi egyházkerületi adattár szerint ennyi értelmiségi szolgált a kerületben. Lásd: GYIKÓ János (szerk.): *A’ Helvét Hivallású Tiszántúli Egyházkerület név-tára MDCCCXLIII. esztendőre*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843, 73–78.

vagy időközben elkallódott. Az önéletrajzok terjedelme változó, a negyed oldalnyi vázlattól a több oldalas memoárszerű leírásig (pl. Beregszászi Fonyi Sámuelé, Kazay Istváné) különböző részletességű válaszok érkeztek az egyházmegyéhez. Az olykor egyháztörténeti adalékokkal vagy genealógiai adatokkal megtűzdelt iratok (Kazay Istváné, Szathmáry József)⁷ a kor számos területére engednek betekintést. Az iratok az 1837. július 10. és 1838. május 1. közötti időszakban keletkeztek, viszonylag sok irat született 1838 áprilisában.

Illyés Mihály vámosoroszi lelkész iratanyagában bizonyítványmásolatok maradtak fenn. Beküldte az egyházmegyéhez a szatmárnémeti „nagyobb oskolában” és a pataki Kollégiumban szerzett, valamint a tarpai rektorkodása alatt történt iskolai vizsgák után kiállított bizonyítványait, az egyházmegye igazolását a tarpai és angyalosi rektori működéséről, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkészi formáját. Többen jelezték, hogy az egyházmegyei levéltárban megvannak a hasonló dokumentumaik. Orbán György például nem küldött be bizonyítványokat, helyette utalt rá, hogy „az onnan adott, ‘s ugyan a Tractus Archivumában lévő Testimonium” igazolja a végzettségét. Lovas Dániel pedig kijelentette, hogy a munkája megítélésére nézve „tudományul szolgál a Szathmári [...] Visitationale Protocollum”.

Négy könyvjegyzék-mellékletet is találtunk: Gáty István 109, Berkeszy Dobos András 86, Berki Sándor és Mikola Ábrahám 31-31 tételt felvonultató listáit. György József esperes ugyanis több körlevében kérte lelkészeitől a könyvek lajstromát.⁸ A jegyzékek elemzésétől ezúttal eltekintünk, a jövőben a beregi tanítók esetében alkalmazott módszerünk szerint volna érdemes kiértékelni a forrásokat.⁹

ÉRTELMSÉGI ÉLETUTAK A SZÁMOK TÜKRÉBEN

A 38 önéletrajzból 35 személyről állapítható meg az életkora. Az iratok keletkezésekor, 1837/1838-ban 43 év volt az átlagéletkor a szatmári egyházmegye értelmiségének körében. Ebben nem jelentek meg azok a rektóriára kiküldött diákok, akik feleennyi idősek lehettek. A legfiatalabb a 23 éves Berki Sándor szamoskéri tanító, a legidősebb a 71 éves Etédi József ricsei lelkész volt.

Az önéletrajzok keletkezése idején a 38 szatmári értelmiségiből 31 szolgált lelkészként és 7 tanítóként. A teljes személyi állományból mindössze 3 fő nem jelezte, hogy az élete során valaha is tanított volna: Kis György botpaládi, Pásztor Sámuel gacsályi és Illyés István fehérgyarmati lelkészek, akik a sárospataki Kollégiumból kikerülve már segédlelkészként kezdték a pályájukat. Illyés életrajza

7 Lásd pl. Kazay István leírását a 20. század elején lebontott kisnaményi templomról és az 1777–1838 között szolgáló lelkészekről.

8 KISS: *A szatmári református*, 213–214.

9 Lásd: OLÁH Róbert: A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 2012, 151–238.

ráadásul annyira részletes, hogy kizárt, hogy kifelejtette volna az általában két-három évig tartó rektorságot. Kis György ugyan nyolc évig magántanító volt Jósza Pál fia mellett (előbb vidéken, majd Patakon, a Szepességben és végül ismét Patakon), de sosem lépett katedrára. Ha csak a lelkészek tanítóságát vizsgáljuk, érdemes kitekinteni a szomszédos egyházkerületről publikált adatokra. Az Ugrai János által készített, a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészeinek 1807-ben keletkezett önéletrajzaira alapozott felmérés szerint a lelkészi kar 75,6%-a tanított két-három évig, ellenben 24,4%-a kizárólag papi státuszban szolgált.¹⁰ A Szatmári Református Egyházmegye 31 lelkészből az említett 3 fő kivételével 28-an tanítottak (92%), vagyis magasabb arányban, mint a tiszáninneni kollégáik.

A többség láthatóan arra törekedett, hogy a tanítóskodás helyett jobb megélhetést biztosító lelkészi parókiát találjon. A hét tanító közül az életrajzok keletkezésekor többen harminc év felettiek voltak, vagyis olyanok, akik már több helyen szolgáltak tanítóként, aligha léptek tovább lelkészi pályára.

Az önéletrajzok szerzőinek többsége (71%) legfeljebb egy-két vidéki településen tanított, majd továbblépett lelkészi pályára. Többen utaltak rá, hogy csak a kötelezően előírt három évre vállalták a rektorságot (például Beregszászi Nagy József¹¹ és Darabant János¹²).

SZÁRMAZÁSI HELY, TANULMÁNYOK

Ha azt vizsgáljuk, hogy melyik vármegyéből érkeztek az értelmiségiek, a helyeket találjuk többségben. Huszonkét Szatmár vármegyei származású személy tanított vagy lelkészkedett 1837–1838 táján a szatmári egyházmegyében. Négyen Borsodból, hárman-hárman Zemplénből és Szabolcsból, ketten-ketten Abaújból és Beregből, egy-egy fő pedig Máramarosból és Gömörből származott el. Vagyis ha nem szatmári születésű volt a lelkész vagy tanító, akkor nem feltétlenül a közvetlenül szomszédos vármegyéből kerültek ki az ottani értelmiségiek, jellemzően a történelmi Magyarország északkeleti területéről érkeztek.

Bár a Szatmári Református Egyházmegye a Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozott, az önéletrajzokat olvasva azt tapasztaljuk, hogy a területén szolgáló értelmiségiek többsége nem a kerületi központban, Debrecenben, hanem Sárospatakon végzett. Az arány körülbelül két és félszeres: tizenegy egykori debreceni diákra huszonhét pataki jutott. Dienes Dénes közlése szerint az 1773–1826 közötti évtize-

10 UGRAI János: *Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*, Budapest, L'Harmattan, 2007 (A múlt ösvényén), 171.; Uő: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből, *Magyar Pedagógia*, 103(2003/2), 211–228.

11 Lásd pl.: a „szokott törvényünk szerint...” (*Beregszászi Nagy József önéletráisa*, 1.)

12 A „tanítványait oktatni, erköltsileg nevelni egész három esztendeig. Így eltöltvén törvény szabta idejét Osk[ola] Rectori hivatalának...” (*Darabant János önéletráisa*, 1.)

dekben a pataki Kollégiumnak 17 partikuláris iskolája volt Szatmár vármegyében.¹³ Részben ezek jelennek meg az önéletírásokban is, Debrecen szatmári partikuláival keverve.¹⁴ Lehetett némi feszültség a két Kollégium egykori hallgatói között, ugyanis az 1820-as években két egyházmegyei assessor a tiszántúli püspök előtt azzal vádolta meg a traktuális papságot, hogy a „pataki kollégiumban tanult papok a debrecenieket elnyomják s a gyűlölködést szítják ellenök”. A vádak végül nem bizonyultak igaznak.¹⁵

A szakirodalom szerint éppen fordítva kellett volna alakulnia a két kollégiumból kikerült értelmiségiek arányának. Míg Patakon a jelentkezés sorrendje döntötte el, hogy a rektóriára menő diák melyik partikulába kerüljön, addig Debrecenben a rátermettségnek is jelentős szerepe volt, s ez az eljárás elvben a tehetségesebb diákok tanítóságra jutását segítette, akikkel elégedettebbek lehettek a gyülekezet előljárói is.¹⁶ Valójában folyamatosan változhatott az egyes kollégiumok által a szatmári egyházmegye gyülekezeteibe kibocsátott pataki és debreceni rektorok aránya, attól függően, hogy a településekről melyik iskolavárosi központba küldték el meghívóleveleiket. A helyi közösségek vezetői a jobb tanerőhöz való jutás reményében időnként hosszabb ideje működő kapcsolatokat is megszakítottak, s egy másik Kollégiumból hozattak rektort.¹⁷ A legismertebb példa a szikszói rektoriáé, amely fölött évtizedekig tartó torzsalkodás robbant ki Patak és Debrecen között a 18. század második felében.¹⁸ Máskor a gyülekezetek nagyobb gyakorlattal rendelkező tanerőt kívántak alkalmazni. A dunavecsei reformátusok 1816-ban az egyenetlen színvonalon tanító, néhány évente egymást váltó kollégiumi diákok helyett állandó tanítót kerestek.¹⁹

Meg kell emlékeznünk az egykor szebb napokat látott szatmári Kollégiumról is, amely a 18. század első harmadáig több Szatmár vármegyei településre bocsátott

- 13 A pataki partikulák: Fehérgyarmat, Gacsály, Jármí, Kántorjánosi, Mánd, Mátészalka, Nábrád, Nagybánya, Nyírparasznya, Olcsvaapáti, Panyola, Porcsalma, Rápoly, Szamosszeg, Szatmárnémeti, Tunyogmatolcs, Vitka. Lásd: DIENES Dénes (szerk.): *Megkínáztatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való. A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina, 9), 152–156, [160].
- 14 Dankó Imre 53 Szatmár vármegyei partikulát említ az adattárában. Lásd: DANKÓ Imre, A kollégium partikularendszere, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 804–806.
- 15 KISS: *A szatmári református*, 198–199.
- 16 Lásd: UGRAI: „*Kis világnak*”, 32.
- 17 A szatmári Tyukod gyülekezetéből az addig elhívott pataki rektorok elhanyagolták az iskolájukat, s ezért Debrecenhez fordultak. Lásd: MÉSZÁROS István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben, in: Benda Kálmán (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 3(1983), Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1984, 51.
- 18 Lásd: GYŐRI L. János: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára: Gondolatok Dankó Imre kéziratos Adattára kapcsán, in: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011 (Acta Theologica Debrecinensis, 2), 237–240.
- 19 RÁCZ István: *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 180.

ki rektorokat. A 19. századra a nyilvánossági jogát veszített intézményből már nem érkezett számottevő tanerő a tágabban vett környezetébe,²⁰ mindössze Darabant János és Berey Károly említette, hogy a szatmári gimnáziumban tanult. Berey sonkádi prédikátor a szatmári református gimnázium után két évig „a’ Böltselkedés Tudomány hallgatására” a város katolikus lyceumát látogatta, majd innen ment Debrecenbe, ahol a harmadéves filozófiahallgatók között folytathatta a tanulmányait. Volt tehát átjárás a felekezeti oktatásban, s az a korábbi századok gyakorlatával szemben már nem járt együtt felekezetváltással.²¹

Kazay István részletesen leírta, hogyan történt az elhívása hetedéves pataki tógás deák korában, 1804 tavaszán:

„Pünkösti Legatiom Jászberény vala, honnan az igen közelítő Censura, és Examen tekintetiből, szerentsetlenségemre, a’ csonka Hét pentekjén már Patakra be érkeztem, és a’ szobámba be zárkozván, az olvasást munkába vettem; de Kedden reggel az ajtón zörgető apparitor Nevemről szólít, ‘s a’ meg nyittatást kívánja. Ki nyitván az ajtót, a’ Sályi N[emes]s Ekklésia oskola Chartájával az el-fogadás véget meg kínál; de azt el nem fogadtam. Mivel pedig a’ két esztendősig még ekkor is senki a’ Gregariusok közzül be nem érkezett, Tiszt[ele]tes] Kis Várdai Contrascriba Úr, másodszer maga, harmadszor víni Praebitor Bentsik Jánossal jött hozzam, hogy vegyem el az említett Chartát. Sok unszolások után el-fogadtam azt és abban Oskola Director Te[kin]t[e]tes. Kövi Sándor Prof[essor] Úr által meg erőssítettvén, oskolai futásomat bé zártam...”²²

Vagyis a gyülekezet hívását csak a coetus tisztviselőinek hosszas unszolására fogadta el. Ha tovább olvassuk az önéletírását, abból az is kiderül, hogy meglehetősen kelleetlenül viselte a lelkészi palást helyett a tanítóságot (lásd később). Kazay tartózkodó magatartása egybevág a század második felében az ország túlsó felében működő felsőbaranyai egyházi értelmiségiekével, akik szintén a lelkészi pályára igyekeztek, s – különösen ha lelkészi felmenőkkel bírtak – törésként értékelhették ha „csak” a tanítósáig vitték.²³

Az iratok arról is tanúskodnak, hogy a vidéki iskolákban tanítók mikor hagyták el a Kollégiumot, ahol addig tanultak. Néhány esetben csak annyi állapítható meg, hogy az illető tógás diákként ment tanítani, máskor annyi sem. Nem volt ritka, hogy a tanerő 6–7 évnyi tógás diákság után került egy vidéki iskolába (például Adorján Mihály, Beregszászi Fonyi Sámuel, Darabant János, Lovas Bálint, Kalmár Antal, Berey Károly). Mások felsőfokú tanulmányaikat szakították félbe a tanítás kedvéért (Nagy Gergely, Tyukody József, Mikola Ábrahám, Cseke László, Gáty

20 BURA László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994 (Erdélyi tudományos füzetek, 217), 51–55.

21 *Berey Károly önéletírása*, [1.]

22 *Kazay István önéletírása*, [4]. Gregarius: Az első harminc diák a rangsorban.

23 KOLOH Gábor: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében, *Korall* 22(2022/86), 166–184, 169–170.

István). A kollégiumi felsőbb tanulmányok végzésére számtalan példát találunk, még ha nem is volt mindenki tógás, mint például Perényi Gábor, a későbbi mándi lelkész. Egyedülálló az 1838-ban alig 23 éves Berki Sándor esete, aki Debrecenben mindössze az „alsóbb oskolákat” végezte el, amikor Csengerbe ment „altanító-nak”, majd két és fél év után Szamoskéren szolgált mint tanító.

A kollégiumi tanulmányok megszakítása, majd folytatása nem számított ritkaságnak a 19. század első felében. Jellemzően vagy rektóriára mentek a nagyobb diákok, vagy peregrinációra, illetve a későbbi hivatalviselésre történő felkészülés részeként „német szóra”, leggyakrabban a Szepességbe.²⁴ A 38 lelkész és tanító közül mindössze hárman nem tanítóskodtak életük során, ugyanakkor éppen hárman voltak azok is, akik a német nyelv tanulása kedvéért a felvidéki cipszerek között időztek jellemzően egy évig. Kis György a sárospataki Kollégiumból kilépve, magántanítóként töltött el egy évet a Szepességben. Barkász György és Teleky Mihály²⁵ Debrecenből vándorolt Lőcsére „német szóra”.²⁶

EGYHÁZI ÉRTELMIÉGIÉK SZATMÁRBAN

1. A tanítói életpálya

A terjedelmesebb önéletrajzok arról is vallanak, milyen volt a tanítók élete a 19. század közepén. Ennek vizsgálata során Kazay István kisnaményi prédikátor részletgazdag önéletrajzát vesszük alapul, kiegészítve más önéletrajzokból származó információkkal.

Kazay pataki tógás diákként, 1804-ben került Sályba tanítani, ahol a „három törvényes esztender” kiteltével Kabai Ferenc espereshez folyamodott lelkészi állásért. Az egyházkerület vezető lelkésze arra biztatta: maradjon a negyedik évben is tanítani, majd gondoskodik róla, hogy parókiára kerüljön. Mivel ismeretlen volt a Szatmári Református Egyházmegyében (az abaúji Hernádcécén volt lelkész az apja, onnan származott el), még két évig nem nyílt számára lehetőség továbblépni. Megjegyzése szerint hiába szolgált hűségesen, a jó kapcsolatokkal rendelkezők előzték meg, akik „semmit nem munkálkodtak a’ fényes, és nyugodalmas Ekklesiákat foglalták el”.²⁷

A Géberjénbe érkező Kazayt elhanyagolt gyülekezet fogadta. A néhány száz fős eklézsiában alig talált három férfit, „kik valami idomtalan hangon énekelhettek”. A gondjára bízott 26 „bárdolatlan” gyermeknek két teljes héten át tanította a 136. zsolnárt, így nyerve a temetésekre énekeseket. A diákok éneke egyébként megtérített még „egy Varga Mihály nevű öreg embert” is, „ki előtt nem igen vala kedves az Isten

24 Lásd: UGRAI: „*Kis világnak*”, 30–31.

25 *Teleky Mihály önéletírása*, [2].

26 A „német szóra” menő debreceni diákokról lásd: KOVÁCS Teofil: *A német nyelv oktatása és tanulása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 220–232.

27 *Kazay István önéletírása*, [5].

háza”. Három évvel később pedig „már az egész nép a’ legszebb énekléssel ditsöitette az ő Istenét azon falak között, melyek az előtt némán veszteglettek vala”.²⁸

1815-től Penyigén szolgált, ahol Jármí Gergely Péter nevű fiát és annak inasát három év alatt az ábécétől a latin syntaxisig vitte. 1816-ban itt vészelte át az évszázad legnagyobb éhínségét. Az egy évvel korábban kitörő indonéziai Tambora vulkántól ugyanis porfelhőbe borult a Föld nagy része, és jelentős volt a termés kiesés. Kazay szerint egy köből búza ára száz forintra is felment, az éhezéstől a hívei mentették meg, akik „mint Illyést a’ hollók”, úgy táplálták. A helyiek naponta 20-30 szép halat is vittek a lelkésztanítójuknak a Szenke-patakból, s a pontyokkal „minden kenyér nélkül éltenek”.²⁹

1818-tól 4 évet szolgált Simán, ahol utóbb valakik „konkoly hintetvén az Úr búzájában”, Kazayt „minden igaz ok nélkül [...] a’ nép meg maradásáért” lemondatták. 1822-től Kiszsekeresen szolgált, ahol a gyülekezetben „hármát kivéve, tsak olvasásig való tudománykát” sem talált. Ugyancsak ő írta le a következő, immár tisztán lelkészi szolgálati helyén, Milotán, hogy a helyi iskolamester hogyan igyekezett elidegeníteni tőle híveit, talán éppen annak reményében, hogy maga ülhet be a parókiára.³⁰

Illyés Mihály vámosoroszi lelkész hét bizonyítvány- és formatamását már említettük korábban. Közülük a C és a D jelű iratok érdemelnek figyelmet, amelyek a tarpai rektorsága alatt történt vizsgákról tudósítanak. Eszerint a diákjai olyan jól szerepeltek, hogy a vizsgáztatók szerint „akár mellyik anya oskolában is ennél dítseretesebb Exament nem lehet kivánni”. Dicséretet kapott „mind az apróbb fiú, mind a’ leány oskolában munkálkodó Tanítókra való” felügyelete miatt is. Tanítványai a „Pensumon kívül” jól vizsgáztak többek között a „magyar Physica, a’ Helvetica Confessio, a’ Földmivelésről, Baromtartásról, és Babonás vélekedésekről [...] a számvetésben a’ négy első nemeken³¹ kívül az aranyrégula,³² és a Fractio”³³ területén is.³⁴

A rektóriára kimenők javadalmazására nézve Darabant János, az egykori pataki tógás diák megjegyzését idézhetjük. Darabantnak ugyanis „a’ Bóldvai Oskola Rectorság leve hosszas szorgalmának, fáradozásának tsekély jutalma, a’ mely szomorú sors, hogy a’ S[áros] Pataki Collégium’ szinte minden Tagjaival köz bátran mondhatni, minthogy Rectóriái silány jövedelmük”. Ennek ellenére serényen vetette bele magát a tanításba, „örömmel nyelve a fúlasztó oskolai port”, egyszerre 70-80 tanítványra viselt gondot.³⁵ Dienes Dénes adattárából tájékozódhatunk arról, hogy 1800 táján milyen éves jövedelme volt a „Bóldvai Helv. Vallástételt követő nemes ecclesia rectorának vagy oskolatanítójának”. A 36 köből gabona a kisebb kassai köböllel szá-

28 Uo. [5–6].

29 Uo. [6].

30 Uo. [7–8].

31 összeadás, kivonás, szorzás, osztás

32 arany szabály

33 tört

34 *Illyés Mihály önéletírása*, [2–8].

35 *Darabant János önéletírása*, [1].

molva is megvolt 3 köbméter, a nagyobb miskolcival pedig több, mint 4 köbméter. Emellé járt három darab háromköblös föld, melyet az „eklézsia dolgoztat”, egy 10 szekér szénát termő rét, egy 2 hordó bort termő kisebb szőlő, 15-16 szekér tűzifa, 2 kenderföld és egy káposztáskert. A tanítás után a körülbelül negyven diáktól fennként befolyó jövedelem a következő volt: a lányoktól egy véka zab és egy rajnai forint, a kisebb fiúktól egy véka zab és 4 garas, a nagyobbaktól a zab mellé 8 garas. Prédikációs halott után 8, énekes halott után 4 garas volt a fizetség. A „lectikálékból”, azaz a házások által fizetett párbérből bejövő készpénzt további 12 rajnai forintra tartották. Ráadásul aratásig, míg a rektor megkapja a jövedelme természetben járó részét „az eklézsia tagjai fogják tartani”, feltehetően sorkosztal, ahogyan más községekben akkoriban szokásban volt.³⁶ Egy személy talán megélhetett belőle, de a családalapítás előtt álló ifjak számára kevésbé lehetett vonzó.

Ennél gyengébben és jobban fizető rektória is akadt a korabeli vidéki iskolák között. A tanítói pályán az elszegényedés sem lehetett ritka jelenség: 1799-ben a nyékládházi oskolamester három évtizednyi szolgálat után amiatt panaszkodott, hogy nincs semmije.³⁷ Az érem másik oldalát is látjuk felvillanni néhány esetben. Az 1777–1778-ban (a legjobb debreceni rektóriák közé tartozó) Hajdúböszörményben tanító Keresztesi József például egy városi kőház árának felét takarította meg az illetményéből.³⁸

A rektóriákra vonatkozó források és szakirodalom tanúsága szerint állandó problémát jelentett a díjlevelekbe foglalt készpénzből és természetbeni javakból összeálló járandóság begyűjtése mind a lelkészi, mind a tanári kar számára. A debreceni egyházmegyében 1796-ban olyan határozat született, amely szerint a Kollégium addig nem adja ki az iskolamestereket, amíg a hátralékos eklézsiai nem igazolják az adósságuk törlesztését.³⁹ Az 1808–1809. évi szatmári egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is gyakran találkozunk az alábbi, többé-kevésbé állandó formulával:

„Az Ekklésia igéri magát arra, hogy egyik esztendőről a másikra nem hagyja által menni Sz[ent] György napon túl a belső emberek bérít.”⁴⁰

Más egyházmegyékben is hasonló lehetett a helyzet: 1814-ben a hajdúszoboszlói lányok tanítója 1810-től kint lévő bérének a beszedését kérte a Consistóriumtól, vagyis évekre visszamenőleg nem kapta meg a jussát.⁴¹ A bérrel a tanítványok szülei tartoztak, a tanító mégis a gyülekezet vezetőitől várta az intézkedést.

36 DIENES: „Meggívántatik a rectorban”, 135–136.

37 UGRAI: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 170.

38 RÁCZ: *Az ország iskolája*, 184–186.

39 Uo. 183–184.

40 Lásd pl. SZABADI István (sajtó alá rend.): „Nagy Atyáinknak is az Atyáik szerzették...”: *A szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2006 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transilivaniensis, 13), 10, 16, 22, 39, 43, 51.

41 TÓTH Béla, ifj.: „Album scholares” a hajdúszoboszlói partikuláris iskolában (1750–1833), in: Dankó Imre (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 63(1982), 583.

Egyetlen „academica promotio” tűnik fel a szatmári rektorok önéletrajzaiban, ám a kifejezés mögött sem feltétlenül a külföldi egyetemjárás áll. Teleky Mihály 1814-ben a Szabolcs vármegyei Balkányra ment „academica promotiora” három évre, amelyet az esperese, mivel „közbe jövén a’ drágaságbeli év”, még egy évvel megtoldott. Ezután Teleky „német szóra” ment, hazaérkezve pedig beállt magántanítónak.⁴² A peregrináció válságos évtizedei köszöntöttek be a 18. század végén és a 19. század első harmadában. A napóleoni háborúk és a miattuk bekövetkező költségnövekedés, a korábban bejáratott (svájci és holland) egyetemek látogatási tilalma, más egyetemek működésnek felfüggesztése vagy bezárása (Franeker, Harderwijk, Halle an der Saale, Frankfurt an der Oder) sem növelte az utazók kedvét. A kegyelemdöfést az 1819-ben bevezetett külföldi tanulási tilalom (Karlsbadi Konferencia) és az 1830–1831. évi kolerajárvány adta meg.⁴³ Az utazási kedv is megcsappanni látszik a 19. század első évtizedeiben, a Tiszántúli Református Egyházkerület a 19. század elején többször foglalkozott az „academica promotio”-t más célokra fordító ifjak ügyével.⁴⁴ Ugrai János jelezte, hogy bár a rektóriákon megszerezhető jövedelem a külföldi egyetemjárás támogatását szolgálta eredetileg, egy jobb lelkészi állás kedvéért a 19. század első harmadában gyakran mondtak le a költséges tanulmányútról.⁴⁵ Teleky esetében nem ezt tapasztaljuk. A balkányi rektorságból magántanítóságba szegődött, előbb Gentsi Sámuel fia, majd Roffi Borbély Sándor gyermekei mellett szolgált 2-2 évig, mielőtt Szatmárnémetibe ment volna káplánnak és tanítónak.⁴⁶

Többen beszámoltak arról, hogy a tanítóság gyakran működött egyfajta kényszerpályaként a lelkészi terveket dédelgető fiatal értelmiségiek előtt. A 31 éves Beregszászi Fonyi Sámuel például hiába jelent meg 1826-ban a Panyolán tartott egyházmegyei gyűlésen, üres eklézsia híján a következő évre halasztották az ügyét.⁴⁷ Hasonlóan járt az 1814-ben harmincadik életévét töltő Szathmáry József is, aki a papi vizsga letétele után a tomori tractualis gyűlésen szembesült vele, hogy „papi nyílás nem lévén ugyan azon megyébe”, s így kénytelen volt magántanítóságot vállalni.⁴⁸ Az 1826-ban 31 éves Muzsalyi László három és fél évi tanítóskodás után „a’ mikor egyedüli leg szentebb céljára juthatására semmi nyílás nem lehetvén, egy esztendőt pihenéssel töltött el”. Várakozása megtért: a következő évben Nagygécra rendelték lelkésznek.⁴⁹ A 28 éves Gáty István 1814-ben az abaúji egyházmegyében „Papi Censurát adván, de Predikátorságra nem léphetvén” újra tanítói állást vállalt két évre. Ezután édesanyja kérésére hazatért Fehérgyarmatra, ahol újabb két évig hivatal nélkül volt. Végül a szatmári egyházmegyébe átlépve,

42 *Teleky Mihály önéletrajza*, [1].

43 SZÓGI László: Bécs egyeduralma: A külföldi egyetemjárás a 19. század első felében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XVI. (Szerk.: Szógi László), Budapest, 2013, 11–12.

44 RÁCZ: *Az ország iskolája*, 187–188.

45 UGRAI: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 32, 169.

46 *Teleky Mihály önéletrajza*, [1].

47 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrajza*, [1].

48 *Szathmáry József önéletrajza*, [3].

49 *Muzsalyi László önéletrajza*, [1].

Kisszekeresen jutott parókiához.⁵⁰ Vagyis amennyiben nem üresedett meg egy-egy parókia az egyházmegyében, a pályázók vagy visszamentek tanítani, vagy állás és jövedelem nélkül maradtak. A tanítói hivatás huzamosabb ideig tartó szüneteltetésére is van példa: Mikola Ábrahám 14 évnyi kisari tanítóság után 5 évet gazdálkodással töltött, mielőtt Darócra ment volna folytatni a tanári pályát.⁵¹

2. Magántanítók

A szatmári egyházmegye 38 értelmiségijéből egykori felsős deákként öten vállaltak magántanítóságot, mielőtt tanítóként vagy káplánként szolgáltak volna. Közülük négyen voltak pataki diákok, s csak egyikük tanult Debrecenben.

Az 1848–1849 folyamán szatmári esperesként szolgáló Kis Györgyöt például, amint a pataki diákok közé beírták a nevét, instructornak alkalmazta a fia mellett pankotai Jósa Pál nyolc éven át. Ebből egy évet az iskolán kívül, ötöt a pataki Kollégiumban, 14 hónapot a német nyelv tanulása miatt a Szepességben töltöttek.⁵²

Réz István ludányi Bay (II.) Ádám lányainak nevelője volt egy évig, majd visszatért Patakra, hogy három évvel később a sályiak tanítójaként kezdje meg szolgálatát.⁵³ Szathmáry József negyedéves diákként vállalt magántanítóságot az abauj vármegyei Büdön, Juló Miklós mellett, akivel egy időre még visszatért Patakra. Innen Hernádszentandrásra ment tanítani három évre, majd a papi vizsgák letétele után – mivel nem jutott parókiához – id. Domokos Sámuel hívására az unokáit tanította még két évig, mire segédlelkészi állást kapott.⁵⁴

Teleky Mihály egykori debreceni diákként a balkányi rektóriából tért vissza a cívisvárosba, hogy „a’ Német szóra való készület vegett” két évig magántanítóságot vonjon Gentsi Sámuel, majd tiszaroffi Borbély Sándor gyermekei mellett.⁵⁵ Kosdy György fáji Fáy Ferenc gyermeke mellett tanítószkodott egy évig, majd visszatért Patakra, ahol Bodnár Lajos fiait (Ferencet és Bertalant) nevelte, mielőtt Matolcsra ment rektornak.⁵⁶

3. A lelkesíj életpálya

A kora újkori egyházi értelmiség nagyobb része eleve a jobb megélhetést biztosító papi pályára készült, s ez nem változott a 19. század első felében sem. A szatmári értelmiségiek életrajzaiban visszatérő elem, ahogyan a lelkesíj pályára iránti vágyukról írnak. Kalmár Antal mándi pap célja „gyermekségemtől fogva a papi Szent

50 *Gáty István önéletrása*, [3].

51 *Mikola Ábrahám önéletrása*, [1].

52 *Kis György önéletrása*, [1–2].

53 *Réz István önéletrása*, [1].

54 *Szathmáry József önéletrása*, [3]. Domokos unokái Krizsár Károly (1802–?) későbbi honvéd százados és Krizsár Fanni voltak.

55 *Teleky Mihály önéletrása*, [1].

56 *Kosdy György önéletrása*, [1].

Hivatal viselése volt”.⁵⁷ A pataki Kollégiumtól búcsúzkodó Illyés István visszaemlékezése szerint „sietvén törekedésem kitűzött céljára a’ papi szent hivatalra”.⁵⁸

Az önéletrajzok tanúsága szerint a 19. század elején általában a lelkészek általában 2-3 évig szolgáltak egy-egy gyülekezetben, s azután a gyülekezet vagy nem marasztotta meg a papját, vagy a lelkész keresett másik ekléziát. Kivételek természetesen voltak. Az önéletrajzok felvételének pillanatában Nagy Gergely már 17 éve szolgált Panyolán, Illyés Mihály 18 éve Vámosorosziban, Etédi József 19 éve Ricsén, Orbán György 21 éve Nábrádon. Az 1780-as születésű, azaz 58. életévét töltő Szathmáry Pál pedig már több mint 29 éve állt a kölcei reformátusok szolgálatában. Ha az 1837/1838-ig betöltött szolgálati helyek számát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a 31 lelkész több mint kétharmada (22 fő) átlagosan 2-3 gyülekezetben szolgált, de az idős Szathmáry József, a hermánszegi gyülekezet lelkészeként éppen a tizedik gyülekezetében járt, úgy, hogy 5 évnél többet sehol nem töltött el addig.

A rektorságról lelkészségre váltás során gondot jelenthetett az üres papi helyek időleges hiánya. Beregszászi Fonyi Sámuel egy évet volt kénytelen várni a következő papi gyűlésig, igaz, akkorra két gyülekezet is meghívta papjának: a huszti reformátusok adminisztrátornak (mindössze egy évre), az ürmezei gyülekezet pedig rendes papjának – ez utóbbit foglalta el.⁵⁹ Szathmáry József a sikeres papi vizsga után két évig magántanítószkodott, mire segédlelkési állást kaphatott.⁶⁰ Gáty István a „papi censura” után állás hiányában még két évig tanított, majd özvegy édesanyja kérésére szülőfalujában töltött újabb két évet hivatal nélkül, mire elhívták lelkésznek.⁶¹ Kazay István eleinte hiába vágyott parókiára, az esperese biztatására hét évig tanított, mivel nem volt szabad hely. Ugyanakkor fájdalmasan tapasztalta, hogy akik vele szemben „semmit nem munkálkodtak a’ fényes és nyugodalmas Ekklesiákat foglalták el”.⁶²

A szolgálati hely váltásának sokféle oka lehetett. Fonyi Sámuel számolt be egy szokatlan esetről, amely a korabeli közbiztonsági állapotokra is vet némi fényt. 1829 telén ugyanis veszettséget terjesztő farkasok támadtak az ürmezeiekre, s a „dühödésbe” esett lakosok közül többen meghaltak, többen kigyógyultak, ezért Fonyi jobbnak látta a családjával új helyet keresni. 1830-tól Tatárfalván szolgált, ahol a kolerajárvány okozott riadalmat.⁶³

Beregszászi Nagy József nemcsak gyülekezetet, hanem két ízben egyházmegegyét is váltott. Eleinte a Gömör vármegyei Zádorfalván tanított, ahol a Gömöri Református Egyházmegegyébe ugyan bekebelezték volna, de nem akart a Nagyszekeresen lelkészkedő testvérbátyjától messze szakadni, ezért a szatmári egyházmegegyébe kérte a felvételét, ahová időközben géberjéni tanítónak és segédlelkésznek

57 *Kalmár Antal önéletrása*, [1].

58 *Illyés István önéletrása*, [1].

59 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrása*, [1–2].

60 *Szathmáry József önéletrása*, [3].

61 *Gáty István önéletrása*, [3].

62 *Kazay István önéletrása*, [5].

63 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrása*, [2].

elhívták. Ehhez mérten jó lehetőséget jelentett számára a nagybányai egyházmegyébe való elhívás, ahol a szamoskőrödi reformátusok rendes lelkészeként szolgálhatott három évig. A szerencsését irigyelték és szidalmazták. Három év múlva azonban visszatért a szatmári egyházmegyébe, ahol patrónusa, Izsák Sámuel közbenjárására a nagyszekeresi gyülekezetbe került.⁶⁴

A nehézségekkel terhelt hétköznapokról vallott Fonyi Sámuel, aki 1833 és 1837 között Angyaloson szolgált:

„igen nagy törekedéssel, Lelkes iparral, u[gy] m[int] sok elmés eredeti predikációk készítésével, tudos, több Deák munkáknak ’s Könyveknek Magyar Nyelvre fordításával; ’s e’hez hasonló testi fáradsággal küszködtem a’ 4 száraz Évek kísérteteiben, a’ hoszszas rendkívüli betegség – marha, méh, dög – két Victória Leányaimnak halálok, el temtetések történeteiben, egyik kísértet a’ másíknak nyitott ajtót.”⁶⁵

A *Történet tüköre* című munkáját, egy hét ív terjedelmű ábécét, prédikációit és verseit mint kéziratot munkákat Szinyei is rögzítette, leőhelyüket azonban nem adta meg.⁶⁶

Orbán György nábrádi pap a jó gazda képében igyekezett feltűnni az önéletírásához csatolt „záradékban”: „Semmi nagy és nevezetes tettel életemet nevezetessé nem tehettem. Csak a’ reám bízott kevesenn igyekeztem – és mind végig is igyekezem jó Istenem Kegyelme által hiv lenni; hogy majd jövendőben – többek és nagyobbak bizattassanak reám.”⁶⁷

4. A „kettős hivatal” terhe alatt

Évszázados gyakorlat nyomán a lelkészi és tanítói hivatalt időnként egyazon személy látta el a református gyülekezetekben. Az Egyetemes Konvent adatai szerint 1897-ben is még 44 lelkésztanító szolgált Magyarországon annak ellenére, hogy a Vallás- és Közoktatási Minisztérium akkor már csak ideiglenesen engedélyezte a két státusz összevonását. A két világháború között újra felmerült, hogy a nehezen fenntartható vidéki iskolarendszer terheinek enyhítésére lelkésztanítókat alkalmazzanak. Az iskolákat menteni igyekvő Konvent „1927-ben kötelezővé tette minden III. éves teológus hallgató számára a tanítói oklevél megszerzését”. Ilyen formában egészen 1942-ig folyt a lelkésztanítók képzése.⁶⁸

A jelenség nyomon követhető a szatmári önéletrajzokban is. Mándy István Csaholcon volt tanító és segédlelkész egy évig.⁶⁹ Adorján Mihály 1824-től hat eszten-

64 *Beregszászi Nagy József önéletírása*, [2].

65 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletírása*, [2].

66 SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Hasonmás kiad., Budapest, Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, 620–621.

67 *Orbán György önéletírása*, [2].

68 RÉBAY Magdolna: Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 51–59.

69 *Mándy István önéletírása*, [1].

dőt töltött Tiszabecsen, „melynek felét, úgy mint Oskola Rector, a’ más három felét pedig, a’ Tiszteletes Káplánsággal egybe köttetve”.⁷⁰ Darabant Jánost 1835-ben Szatmárnémetiben „papi és Oskola Tanítói Hivatallal” tisztelték meg. Megjegyzése szerint „bár terhes volt itt is a’ kettős Hivatal: de illő szerénységgel mondva, a’ városi Ekklesia’ Fénye, a’ Polgárok jó szive és különösön annak édes érzése, hogy a’ nemes Lelkü, és széles Tudomány ‘s mély bölcsesség Koszorúzza Érdemtellyes Férfiú Nagy Tiszteletü Esperes György József úr mellett szolgálhatott, öröm sugárokkal vette őt körül új hivatalának serény folytatásában”.⁷¹ Szathmáry József egy évet és hat hetet töltött Zsarolyánban, ahova „oskolai Tanítónak és Segéd papnak hívták”.⁷² Teleky Mihály 1828-ban Szatmárnémetibe került „Kápláni és elsőbb Tanítói Hivatalokra”, ahol hét évig működött.⁷³

A leghosszabb ideig a már említett Kazay István szolgált kettős státuszban. Az egykori pataki diák, majd 1804-től sályi rektor azzal köszönt el az őt marasztáni akaró gyülekezettől, hogy bevallotta: „hóltig Rectornak lenni czélom nem vala”. 1811 áprilisában Géberjénben „a’ kettős teher alá bé vitettem” – írta, ahol 1814-ig szolgált. Ezután egy évig lelkészkedett Kisnaményban, ahonnan a fizetése elmaradása miatt továbbállt. 1815-től 1818-ig Penyigén szolgált, ahol vallomása szerint „a’ gyermek tanítás újra a nyakamra hárult”. 1818-tól Simára, „ismét kettős teher alá” rendelték, 1822-től 1826-ig pedig Kisszekeresen tanított és prédikált. Itt „mindelektől el kedvetlenedve lévén” nemes Domahidy Józsefné „sokszori kérésére, tett betses, és tselekedettel meg is bizonyított ígéreteire” tekintettel „a’ fel tört nyakamat ismét járomba küttem ‘s a’ gyermek tanításhoz [...] viszont [itt: *újra* – O. R.] hozzá fogtam” – vallotta. Kazay ottani működése nem volt zavartalan: „kettős hivatalomtól, mind meg szaporodott Házam népének gondja”, mind a patróna udvarában való mindennapi szolgálat „tsak nem minden nap hátra tartóztattak”. Végül „ezen kettős teher alól melly kivált mellyemet nagyon meg erőtlenítette, ki szabadulni kívánván, a’ Hivatalt sokaknak meg neheztelésével le köszöntem” – vallotta.⁷⁴ Az összesen 11 évnyi kettős szolgálat tehát jelentős megpróbáltatás volt.

Zabolai Kozma Károly szintén többször vállalt kettős hivatalt: előbb Dobrán volt tanító, ahol „7 esztendőök lefojta alatt Oskola Tanítói hivatalt segéd lelki Pásztorsággal egybekötve fojtatta”, majd Tiszabecstre ment, ahol „két évek lefojta alatt oskola Tanítói és segéd Lelki Pásztor vala”.⁷⁵ Összesen kilenc évig viselte a két hivatalt együtt mielőtt rendes lelkésznek hívták el. Beregszászi Nagy József 1821-től Zsarolyánban tanítóként és segédlelkészként működött egyszerre.⁷⁶

Szabó Bálint esete hasonló, mégis eltér ezektől: 1815-ben a debreceni Kollégiumból Mezőkeresztesre rendelték „kántornak és egyszeres mind Leányok tanítójá-

70 *Adorján Mihály önéletírása*, [1].

71 *Darabant János önéletírása*, [1–2].

72 *Szathmáry József önéletírása*, [4].

73 *Teleky Mihály önéletírása*, [2].

74 *Kazay István önéletírása*, [5–8].

75 *Zabolai Kozma Károly önéletírása*, [1].

76 *Beregszászi Nagy József önéletírása*, [2].

nak”, tehát nem lelkészként viselt kettős hivatalt.⁷⁷ Vagyis az önéletírást elkészítő 38 főből nyolcan szolgáltak tanítóként és lelkészként vagy segédlelkészként egyazon időben, s így nagyjából minden negyedik szatmári értelmiségi megtapasztalta a kettős hivatalviselés nehézségeit.

KONKLÚZIÓ

A Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozó Szatmári Református Egyházmegye értelmiségijeinek képzésében a Sárospataki Református Kollégium jelentősége meghaladta a debrecenit: két és félszer annyi egykori pataki diák szolgált az egyházmegyében, mint debreceni. A 19. század első harmadára megszűnt a peregrináció korábbi jelentősége a képzésben. Az 1770-es évek végétől az 1810-es évek elejéig született lelkészek és tanítók két generációjának egyetlen életrajzában sem szerepelt külföldi tanulmányút. A domidoctusok karrierje ekkorra már nem vált el élesen a költséges tanulmányokat folytató peregrinusokétól.

Az 1800-as évek elején a rektorkodás a hazai kollégiumi képzés természetes része volt, alig akadt olyan szatmári értelmiségi, aki „megúsza” a vidéki iskolákban való 2-3 évig tartó tanítóskodást, a többség akár 2-3 kisiskolában is tanított. A rektorkodást többen kényszerpályának tekintették és igyekeztek minél hamarabb megszabadulni a diákokkal való vesződéstől, hogy teljes egészében a lelkészi hivatásnak szentelhessék magukat. A papi szolgálatra való törekvés túlkínálatot eredményezhetett az egyházmegyében, s néhányan azért rekedtek meg a tanítói pályán, mivel nem volt elég szabad parókia, vagy a kapcsolataik révén a szabad helyeket mások foglalták el. Nem volt ritka jelenség a kettős hivatalviselés sem, amikor egy értelmiségi töltötte be a gyülekezet tanítói és a papi tisztét is, amitől igyekeztek szabadulni. A papok többsége legfeljebb 2-3 évig szolgált egy helyen, ám az is előfordult, hogy egyes lelkészek két-három évtizedig ugyanarról a szószékről hirdették az igét.

BIBLIOGRÁFIA

- BURA László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994, (Erdélyi tudományos füzetek 217), 51–55.
- DANKÓ Imre, A kollégium partikularendszere, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- DIENES Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való: A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001, (Acta Patakina 9).
- GYIKÓ János (szerk.): *A' Helvét Hitvallásu Tiszántúli Egyházkerület név-tára MDCCCXLIII. esztendőre*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843.

77 Szabó Bálint önéletírása, [1].

- GYÓRI L. János: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára: Gondolatok Dankó Imre kéziratosa Adattára kapcsán, in: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011, (Acta Theologica Debrecinensis 2).
- KISS Kálmán: *A szatmári református egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878.
- KOLOH Gábor: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében, *Korall* 22(2022/86), 166–184.
- KOVÁCS Teofil: *A német nyelv oktatása és tanulása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.
- MÉSZÁROS István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben, in: Benda Kálmán (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 3(1983), Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1984.
- OLÁH Róbert: A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 2012, 151–238.
- RÁCZ István: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995.
- RÉBAY Magdolna: Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 51–59.
- SZABADI István (sajtó alá rend.): „Nagy Atyáinknak is az Atyáik szerzették...”: *A szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2006, (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 13).
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Hasonmás kiad., Budapest, Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981.
- SZÖGI László: Bécs egyeduralma: A külföldi egyetemjárás a 19. század első felében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XVI. (Szerk.: Szögi László), Budapest, 2013.
- TÓTH Béla, ifj.: „Album scholares” a hajdúszoboszlói partikuláris iskolában (1750–1833), in: Dankó Imre (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 63(1982).
- UGRAI János: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből, *Magyar Pedagógia*, 103(2003/2), 211–228.
- UGRAI János (sajtó alá rend., szerk.): „Kis világnak világos kis tükrö”: *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004, (Nemzet, egyház, művelődés 2).
- UGRAI János: Önállóság és kiszolgáltatottság: *A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*, Budapest, L’Harmattan, 2007.